

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ НА ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

У статті досліджуються географічні та регіональні важелі соціально-економічного впливу на демографічні процеси. При цьому демографічні процеси розглядаються не лише як наслідок, а й як передумова ефективності використання наявного природного та економічного потенціалу регіону. Особливу увагу приділено питанню міжрегіональної співпраці в процесі подолання демографічних та соціально-економічних криз.

До основних чинників, що сприяли виникненню глобальних проблем життєдіяльності людства можна віднести: швидке зростання чисельності населення (демографічний вибух), яке до того ж характеризується нерівномірністю по регіонах світу і окремих країнах; співвідношення чисельності населення та обсягу продуктів харчування (продовольча проблема); стійке нарощування промислового й сільськогосподарського виробництва; збільшення обсягу видобутку корисних копалин; житлове, промислове будівництво та прокладання нових транспортних магістралей і комунікацій; забруднення навколишнього середовища [6, с. 9].

В той же час, сучасна демографічна криза України та загальна тенденція до скорочення чисельності населення, подекуди мають суто регіональний характер. Економічні та демографічні ускладнення мають свою специфіку, що властиві саме цій території із наявним складом та структурою ресурсів, характерним ландшафтом та кліматом [13, с. 158]. Нерівномірність економічного розвитку різних регіонів України та наявність суттєвих відмінностей в тенденціях до зміни демографічної ситуації, вимагають дослідження регіональної специфіки щодо можливості та рівня інтенсивності здійснення соціально-економічного впливу на проблемні явища в соціально-демографічному секторі.

Певні аспекти, узагальнення та систематизації стосовно розв'язання зазначеної проблематики можна зустріти в працях таких вчених, як Б. Дискин, В. Ляхнович, О. Гавриленко, А. Топчиев, О. Дмитрук, Ю. Щур, Б. Данилишин, Я. Олійник, В. Нудельман, С. Романюк, А. Філіпенко, Г. Балабанов, В. Олещенко, І. Горленко, С. Лісовський, Л. Руденко, Л. Тарангул, Г. Підгрушний, Д. Стешенко, І. Михасюк, А. Мельник, М. Крупка, З. Залога, І. Запоточний, В. Захарченко.

До пріоритетних завдань, що повинні бути розв'язані в процесі дослідження, автор відносить:

- визначення економічної ролі регіону, його економічного змісту та ролі людського фактору в процесі регіонального розвитку;
- визначення заходів, що спроможні здійснювати вплив на демографічні процеси в структурі регіонально-географічного фактору суспільних відносин;

- моделювання різних схем соціально-економічної взаємодії регіонів з метою подолання існуючих і потенційно можливих криз, ускладнень та негараздів.

Проблеми територіального розвитку полягають у складному переплетенні природних, економічних та соціальних суперечностей [11, с. 40].

Чисельність населення найбільше впливає на формування контингенту трудових ресурсів і потенціалу внутрішнього ринку країни або регіону. Певною мірою вона визначає й розмір валового внутрішнього продукту країни, хоча ця залежність не пряма: вирішальний вплив на цю величину справляють інші фактори (наприклад продуктивність праці) [10, с. 79].

Незважаючи на безліч розроблених програм регіонального розвитку, проведених круглих столів та наукових конференцій, тематикою яких були проблеми регіонального розвитку, в Україні ще й досі не існує однозначного визначення терміну „регіон”. В перекладі з англійської „region” – область, територіально-адміністративне угруповання, те саме стосується політичних і популістських тлумачень. Але сучасний науковий погляд дає нам дещо інше трактування: “регіон – це частина території країни, на якій функціонує сформований комплекс галузей виробництва, виробничої та соціальної інфраструктури” [8, с. 473].

В цьому випадку регіон не можна розглядати як окремо взятую область, швидше йдеться про регулювання економічних процесів на рівні економічних районів, яких, за різними визначеннями, нараховується на території України від 5 до 10 (наприклад Придніпровський, Північно-Східний, Карпатський тощо).

Природні умови, до яких належать клімат, рельєф, геологічна будова, географічне положення, можуть в одному випадку гальмувати розвиток суспільного виробництва (сільське господарство в Сахарі або на Крайній Півночі, транспорт у гірських районах) та вважатись несприятливими, а в іншому – створювати додаткові умови для прогресу: нормальне зволоження, достатня річна сума додатних температур, родючість первинного ґрунту [10, с. 66].

Природні умови були первинним фактором, що визначав щільність розселення людей та здійснював вплив на демографічні процеси первісного людства. Сучасні мотиваційні механізми демографічної поведінки суспільства є більш складними, вони включають до себе економічні, соціальні, екологічні та інші чинники, але природний фактор зберігає одну з домінуючих ролей. Стратегічною ідеєю збалансованого розвитку можна визначити збереження біосфери як середовища життєдіяльності нинішніх і майбутніх поколінь на основі досягнення збалансованості соціально-економічного та екологічного розвитку, покращення якості життя населення і стану природи [2, с. 62].

Зміни природи відбиваються, перш за все, на якості середовища, а також на якості та кількості природних ресурсів, що сприяє погіршенню здоров'я населення і умов праці, погіршенню умов роботи техніки, погіршенню якості та зменшенню кількості продукції галузей природокористування. Крім того, з антропогенно-техногенними змінами природи пов'язана втрата генофонду [1, с. 9].

В цьому напрямку, головним соціально-економічним завданням сучасного суспільства, в розрізі його біологічного відтворення, є унеможливлення негативного природного впливу, запобігання та мінімізація людських втрат внаслідок об'єктивних природних негараздів, трансформування природного середовища на сектор адекватної взаємодії „людина – природа” із мінімальним втручанням людини до природних процесів.

Регіональний системний моніторинг являє собою систему спостережень за станом перетворених ландшафтів, ландшафтно-технічних систем та їх середовища з метою визначення степеню їх антропогенної перетвореності, оцінки, прогнозування та регулювання [1, с. 100]. Створення національної служби такого моніторингу із визначенням систем заходів при прояві кожного з можливих негараздів є первинним заходом, що вимагає не лише відповідного наукового аналізу, а й системного безперервного фінансування.

З метою досягнення оптимального екологічного стану та з урахуванням соціально-економічних інтересів розвитку регіону використовується урбаністичний процес локалізації максимальних антропогенних навантажень на відносно обмежених територіях. Такий процес відображається, наприклад, у невпинному зменшенні сільського населення, що концентрується в великих містах... [5, с. 36].

При розв'язанні цього питання необхідно враховувати потреби сільського господарства в трудових ресурсах, відповідним чином реагуючи на людські потреби в розвитку регіональної соціальної інфраструктури. Подолання природного ускладнення та демографічних негараздів в цьому випадку досягається через узгодження економічних, соціальних та природно-географічних інтересів.

При аналізі природного впливу на демографічні процеси, важливим є використання такого терміну як геосистема. Геосистеми – це складні земні утворення, які займають певний простір, в межах якого окремі елементи (підсистеми) природи (або природи, населення та господарства) знаходяться в системному зв'язку один з одним та як певна цілісність взаємодіють із сусідніми геосистемами і з космічним простором [1, с. 11]. Розрізняють природні та інтегральні або природно-технічні геосистеми. Останні – це складні територіальні просторово-часові утворення, що включають до себе як природні, так і соціально-економічні елементи. При

формуванні відповідних програм державної політики необхідно дати відповіді на такі питання:

- скільки в межах певного регіону має бути природних, а скільки інтегральних геосистем?
- які фактори мають визначати таку пропорцію?
- яким чином сприяти розвитку природних геосистем?
- яка частка природних геосистем має використовуватись в якості рекреаційних ресурсів?

Питання рекреаційних ресурсів та їх ефективність щодо відновлення трудових ресурсів є цілком доречним в процесі визначеного напрямку дослідження.

Економічна оцінка природних рекреаційних ресурсів повинна відображати її народногосподарську цінність, тобто суспільну споживчу вартість. Однак суспільна споживна вартість природних рекреаційних ресурсів визначається не тільки оздоровчими властивостями останніх, але й соціально-економічними умовами їх використання [6, с. 32].

Пріоритетним завданням у зазначеному напрямку є не лише збереження місць відтворення біологічного потенціалу населення, як виробничої та соціальної категорії, а й розробка соціально-економічних заходів, спрямованих на підвищення рівня цінової та транспортної доступності зазначених ресурсів для малозабезпечених громадян.

Головним чинником ефективної взаємодії природи та економічної системи є раціональне та морально обґрунтоване природокористування. Раціональне природокористування – це діяльність спрямована на економне використання природних ресурсів, ефективний режим їхнього відтворення, запобігання або послаблення можливих негативних наслідків [1, с. 6]. Етичні принципи взаємодії з природним середовищем змінюються в процесі розвитку людства, суспільної свідомості та економічного світосприйняття, але в обов'язковому порядку, вони мають включати до себе:

- сприйняття природи не лише як оточуючого середовища, а й як елементу фізіологічної та духовної складової людського існування;
- використання природних ресурсів як фактору розвитку Землі а не лише людини тощо.

Суспільство має два найважливіші важелі управління природокористуванням – економічні та нормативно-правові. Економічні заходи – плата за ресурси, штрафи за забруднення та екологічний збиток, об'єктивно знижують економічну ефективність „природоємкого” виробництва та роблять його „невигідним” та „нерентабельним” [12, с. 12].

Від підвищення прибутковості виробництва залежить фінансове забезпечення, а значить і успішне виконання і соціально-економічних, і екологічних програм. До них, зокрема, належить розширене відтворення

конкурентоспроможного виробництва в регіоні, нагромадження фінансового капіталу, зміцнення податкового потенціалу, покращення демографічної ситуації та добробуту населення в контексті гармонізації регіональних та національних інтересів [3 с. 92]. Одним з пріоритетних завдань у подоланні визначеного протиріччя є одночасне сприяння діяльності бізнесу, як чинника поліпшення демографічного клімату та захист довкілля як не менш важливий фактор у зазначеній царині. Пріоритетність вживаних заходів повинна визначатись конкретними регіональними характеристиками.

Не виключена можливість того, що певні демографічні процеси, зокрема такі як міграція та розселення, спроможні до саморегулювання через регіональний господарський механізм, за умови що він більшою часткою складається з ринкових важелів. Суть регіонального господарського механізму розкривається через конкретні форми виробничих відносин, тобто через такі категорії, як територіальні програми, територіально-диференційовані нормативи, оцінка ресурсів, госпрозрахунок, ціна, прибуток, місцеві бюджети, плата за користування ресурсами, фінанси, кредит, податок, стимули, санкції, штрафи за завдані збитки і т.д. [11, с. 191].

Дія такого саморегулювання полягає у наступному: міграційний рух населення спрямовується до територій, економічна структура яких вимагає персоналу певного рівня кваліфікації, відповідає певним соціальним стандартам та є перспективною в плані подальшого соціально-економічного розвитку. В процесі такого руху відбувається відповідна людська концентрація та формується система розселення.

Важливим фактором підвищення обґрунтованості та дієвості регіональної політики стало затвердження Верховною Радою України Генеральної схеми планування території України, яка визначає пріоритети та концептуальні вирішення планування і використання території країни, вдосконалення системи розселення та забезпечення сталого розвитку населених пунктів, розвитку виробничої, соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі [4, с. 16].

При плануванні та розробці важелів соціально-економічного впливу на демографічні процеси, слід пам'ятати, що взаємодія соціально-економічної й демографічної систем здійснюється через демографічну поведінку, яка забезпечує прямий і зворотній зв'язок між ними. Концепція, що пояснює тенденції розвитку населення, ґрунтується на тріаді „соціально-економічні умови – демографічна поведінка – інтенсивність демографічних процесів” [9, с. 4]. Доволі часто соціально-економічні умови, як важіль впливу на демографічні процеси, погіршуються внаслідок відсутності координації заходів між суб'єктами різних регіонів.

При застосуванні регуляторної політики та стимулюванні економічної ініціативи на рівні регіону, програмування економіки на рівні місцевої влади визначається (обмежується) кордонами і проблемами певної області, і не узгоджується з політикою інших областей, що входять до певного регіону (економічного району). Це може призвести до подальшого і остаточного розшарування різних територій на позитивні та депресивні, хоча саме вирівнювання їхнього стану – є одним із головних пріоритетів державної регіональної політики.

Планові програми розвитку адміністративних районів в межах однієї області повинні узгоджуватись на міжрайонному та обласному рівні, а програми економічного розвитку області, в обов'язковому порядку, необхідно узгоджувати з керівництвом сусідніх областей. Для цього рекомендовано створювати міжобласні (регіональні) координаційні ради із залученням представників влади цих областей.

Цілком імовірним є виникнення кризових ситуацій (екологічних, аграрно-відтворювальних, сировинних, транспортних та ін.), на невеликих частинах територій певних сусідніх областей, що не входять до одного регіону, наприклад на прикордонних територіях Кіровоградської, Дніпропетровської та Миколаївської областей. В цьому випадку необхідними є взаємодія та співпраця не тільки обласних, а й районних органів влади цих областей, та узгодження комплексних напрямків дій задля розв'язання проблем, що виникають. Крім того, системи загальних заходів що розробляються, наприклад для Кіровоградської області, не можна в однаковому розмірі та в однакових пропорціях використовувати для Голованівського та Знам'янського районів, враховуючи їх спеціалізацію, не кажучи вже про рівень розвитку міст обласного підпорядкування та окремих невеликих селищ, позбавлених елементарних умов для нормального існування.

В першу чергу область повинна співпрацювати з областями, що розташовані поруч, мають схожу структуру народногосподарського комплексу, спільні тенденції стосовно подальшого розвитку, та культурно-історичні традиції. Визначальним у такому твердженні є те, що вони можуть сформувати не тільки єдиний економічний, а й етнокультурний регіон і саме це є додатковим демографічним стимулом.

Одеська область та Крим може бути дуже вигідним транзитним партнером для будь-яких територій, особливо у випадку транспортування товарів до Росії та обміну досвідом з організації рекреаційної інфраструктури.

Область, що має центральне розташування в географічному сенсі, не завжди може бути повноцінним транзитним центром, враховуючи її неповну географічно-транспортну вигідність для головних економічних партнерів – Росії та Польщі.

Передумовою підвищення конкурентоспроможності українських товарів на міжнародному ринку є стимулювання розвитку міжрегіональної конкуренції, перш за все в сфері торгівлі товарами широкого вжитку. При плануванні розвитку окремо взятої області певного регіону, необхідно враховувати специфіку та тенденції виробничого розвитку сусідніх областей. Доцільним є програмування стимулювання розвитку нерівномірно розвинутих галузей виробництва сусідніх адміністративних одиниць, з метою утворення повноцінного комплексу забезпечення мешканців усім необхідним для функціонування населення певної території. Так, однозначно і беззаперечно слід визнати пріоритетним не тільки врахування рівня розвитку окремих секторів виробництва, а й наявного ресурсного потенціалу, зокрема наявність кваліфікованого трудового персоналу, що містить в собі кожна окремо взята область.

Інформаційне партнерство міжрегіональних структур є не менш важливим фактором економічного зростання та демографічного розвитку, ніж співробітництво у економічній чи соціальній сферах. Загальна інформатизація найвіддаленіших і найбезперспективніших куточків української землі – це впевнений крок не тільки до економічного добробуту, а й до нових принципів господарювання, переходу до „інформатизованого суспільства”. Регіональний та загальнонаціональний економічний баланси будуть відповідати дійсності лише за умови використання реального інформаційного потенціалу.

Кожна окремо взята територія має свою специфіку, що може бути використана в процесі подолання чи запобігання демографічної кризи у вигляді скорочення загальної чисельності населення країни. Серед факторів, що спроможні здійснювати вплив на демографічні процеси, автор відносить: природні умови, наявний ресурсний потенціал певної території та інтенсивність його використання, регіональний господарський механізм та суб'єктів міжрегіональної соціально-економічної співпраці.

Подальші дослідження в зазначеній царині нададуть змогу розробити комплекс заходів щодо соціально-економічного впливу на демографічні процеси з метою подолання негативних тенденцій, та визначити нові пріоритети актуальності досліджень на стику економічної теорії, регіональної економіки та економічної географії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриленко О.П. Геоекологічне обґрунтування проектів природокористування: Навчальний посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 332 с.
2. Горленко І.О., Лісовський С.А. Руденко Л.Г. Концепція збалансованого розвитку: принципи і механізми реалізації в Україні // Україна:

- географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 1. – с. 62-70.
3. Горленко І.О., Тарангул Л.Л. Підгрушний Г.П. Регіональна економічна політика у контексті переходу України до постіндустріального суспільства // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 1. – с. 88-96.
 4. Данилишин Б.М., Олійник Я.Б., Нудельман В.І., Романюк С.А., Філіпенко А.С., Балабанов Г.В., Олещенко В.І. Актуальні проблеми регіональної політики в Україні та проблеми її розв'язання // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т. 1. – с. 10-20.
 5. Дискин Б.М., Ляхнович В.П. К проблеме оптимального распределения нагрузок на ландшафты экономико-географических регионов // Нормирование антропогенных нагрузок. Тезисы докладов Всесоюзного совещания „Устойчивость и изменчивость геосистем как научная основа нормирования антропогенных нагрузок”. – М.: 1988. С. 35-38.
 6. Дмитрук О.Ю., Щур Ю.В. Безпека життєдіяльності: Навчальний посібник для студентів природознавчих факультетів. – К.: ВЦ „Київський університет”, 1999. – 209 с.
 7. Запоточний І.В., Захарченко В.І. Державне регулювання регіональної економіки. – Харків – Львів – Одеса: ТОВ „Одісей”, 2003 р. – 592 с.
 8. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки. Підручник. – К.: Атіка, Ельга-Н, 2000. – 592 с.
 9. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К.: АртЕк, 1995. - 265 с.
 10. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф. Семенова. – 4-те вид., випр. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2001. – 351 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
 11. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2000. – 223 с.: іл.
 12. Топчиев А.Г. Геоэкология: географические основы природопользования. – Одесса: „Астропринт”, 1996. – 392 с.
 13. Яковенко Р. В. Регіонально-географічні фактори соціально-економічного впливу на демографічні процеси / Роман Яковенко // Зовнішня торгівля : право та економіка. – К. : Українська академія зовнішньої торгівлі. – 2006. – № 5 (28). – С. 158–162.

Р. В. ЯКОВЕНКО

к.е.н., доцент